

16. Там само. — С. 467–493.
17. Аніщук П. В. До проблеми работоргівлі жінками // Право України. — 2002. — № 9. — С. 99–101.
18. Телегип С. Сексрабство. Стаповлення России в роли мирового центра работорговли и моральный облик российской элиты // Что делать. — 2002. — № 3. — С. 62–64.
19. Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.
20. Марциновский А. ЕС откроет женщинам глаза? // Голос України. — 2001. — 17 февр.
21. Урядовий кур'єр. — 2001. — 4 трав.

УДК 340.15

*Т. Є. Харитонова,
асистент кафедри історії держави і права ОНЮА*

ПРАВОВА ПРИРОДА «CORPUS JURIS CIVILIS»

Видатну роль у передачі високорозвиненої правової системи — римського цивільного права — відіграв Звід Юстиніана (*Corpus Juris Civilis*), створений в VI ст. н. е., де відображені як визначальні ідеї римського приватного права, так і сам процес адаптації останніх до нових політичних, соціальних та економічних умов. Крім того, сучасна українська правова система безумовно відчуває на собі значний вплив Візантійської цивілізації, оскільки через Візантію відбулося успадкування Україною законодавчих традицій римського права. Безперечно візантійське походження мають певні особливості правової системи України.

Разом з тим, слід зазначити, що поряд з визнанням значення візантійської історії та культури, проблемам розвитку візантійського права та впливу його на формування правової системи України у вітчизняній історико-правовій до останнього часу уваги майже не приділялося. Серед робіт, присвячених зазначеній проблематиці можна назвати роботи Є. Е. Ліпшиць, І. С. Перетерського, З. В. Удальцової, Є. О. Харитонова та ін.

7 лютого 528 р. Юстиніан видав конституцію «*Haec quae necessaria*», якою було оголошено про створення кодифікаційної комісії у складі 10 душ. Цією ж конституцією було визначено завдання кодифікаційної комісії. Вона мала переглянути Кодекс Феодосія, виключивши з нього те, що застаріло, натомість, включивши імператорські конституції більш пізнього періоду, зокрема, конституції самого Юстиніана [1].

Кодифікаційна комісія, яку очолював Трибоніан, працювала швидко, закінчивши підготовку Кодексу вже на початку квітня 529 р., тобто витративши на підготовку, обробку і переробку матеріалу трохи більше року. Завдання, поставлене перед комісією полегшувалося й тим, що вона не мала необхідності відшукувати та збирати окремі конституції імператорів, видані у різний час. Від цього її увільняла наявність Кодексу Феодосія, котрий був основним, базовим вихідним матеріалом, а також можливість використання матеріалів двох

неофіційних збірок імператорських конституцій — кодексів Гермогеніана та Григорія [2].

7 квітня 529 р. Юстиніан конституцією «*Summa rei publicae*» затвердив кодекс, який отримав найменування «Кодекс Юстиніана», вказавши, що він набуває чинності з 16 квітня цього ж року [3].

Обробка юридичної спадщини класичних римських знавців права конституцією від 15 грудня 530 р. «*Deo auctore*» була покладена на спеціально створену комісію з 17 душ.

Для опрацювання величезної кількості матеріалу комісія розділилась на три підкомісії, кожна з яких працювала над певним видом творів: перша — над творами, що стосувалися *jus civile* (маса Сабіна), друга — над творами, що стосувалися преторського права (маса едикту), третя — над творами Папініана казуїстичного характеру, тобто практичним матеріалом (маса Папініана).

16 грудня 533 р. комісія доповіла сенату про завершення роботи (тобто пройшло рівно три роки з дня створення її Юстиніаном. Конституцією «*Tanta*» від 30 грудня 533 р. Дигести набрали чинності.

В останній рік роботи над Дигестами на підставі конституції Юстиніана «*Omnes*» від 16 грудня 533 р. почалася робота над Інституціями.

З метою полегшення роботи було використано прийом, що виправдав себе при створенні Кодексу: Інституції створювалися не як абсолютно новий оригінальний твір, але, швидше, як переробка з модернізацією вже готових зразків, що витримали перевірку часом. З цих міркувань в основу нових Інституцій було покладено Інституції Гая, написані у II ст. н. е. Зміни й доповнення торкнулись, передусім, уточнення структури, а також положень, що застаріли або містили посилання на законодавчі акти, які втратили чинність. Крім того, розширила Інституції Гая, доповнивши їх положеннями, запозиченими з Інституцій Флорентіна, Марціана та Ульпіана.

Вирішивши, що Кодекс дещо застарів, Юстиніан приймає рішення про його доопрацювання, для чого конституцією «*Summa rei publicae*» створює нову кодифікаційну комісію під головуванням Трибоніана. Комісія доопрацювала текст Кодексу, включивши до нього конституції Юстиніана, видані за роки, що пройшли після прийняття Кодексу у першій редакції.

Кодекс другого виправленого видання, був опублікований конституцією «*Cordi nobis*» від 16 (18) листопада 534 р. і набрав чинності 29 грудня того ж року.

Систематизацію Юстиніана можна вважати завершеною після видання другої редакції Кодексу. Далі вже мала місце поточна законотворчість, що, зокрема, знаходила відображення у, так званих, «Новелах», які насправді були просто черговими конституціями Юстиніана. Надання їм якогось особливого значення стало результатом не задуму Юстиніана, а наслідком середньовічних обробок результатів систематизації Юстиніана із штучним об'єднанням їх у єдиний *Corpus juris civilis*, створення якого сам Юстиніан ніколи не планував, на що неодноразово зверталось увагу у літературі, присвяченій відповідним аспектам систематизації права у Східній Римській (Візантійській) імперії у VI ст. [4].

В подальшому рукописи Кодексу дуже рано почали підлягати різним скороченням: випускалися грецькі конституції, викреслювалося й багато латинських. Тоді ж були зовсім вилучені три останні книги, і таким чином під назвою «Кодекс» малися на увазі тільки перші дев'ять книг. Коли ж ці три останні книги почали знову циркулювати у юридичному обігу, то ще довго вони носили особливий заголовок «трикнижжя». Загалом рукописів кодексу існує достатньо для того, щоб після співставлення усунути усі скорочення та пропуски і встановити, більш чи менш автентичний текст. Кращими із рукописів визнаються Веронська VIII ст., Паризька та Дармштадська [5].

Кодекс містить близько 4600 конституцій, починаючи з конституцій імператора Адріана. Найбільша кількість з них належить Адріану — 1200, Северам — 880, Юстиніану — 400. Усі конституції, що увійшли до її видання, набули сили, ті ж, які з нього було вилучено, — втратили чинність.

Характерним є те, що конституції приведені у скороченому вигляді: з них виокремлене головне юридичне правило і подане у вигляді витягу. Внаслідок цього вони виглядають точними і лаконічними, що загалом не є дуже типовим для конституцій імператорів, особливо Східної Імперії, у тому числі — для самого Юстиніана.

У зв'язку з цим слід зазначити, що, хоча конституцій самого Юстиніана, набагато (менше 0,1 загальної кількості), але їхня питома вага у загальному обсягу тексту досить велика. Це пояснюють тим, що у той час, коли тексти конституцій інших імператорів дано у вигляді скорочених витягів з оригіналів, то досить багатослівні конституції Юстиніана наведено повністю, без будь-яких скорочень, у тому вигляді як вони були видані.

В цілому, безумовно, можна погодитись з висновком, що хоча Кодекс містить конституції імператорів, як Східної, так Західної Римської імперії, але насамперед, він відображає положення норм права, характерні саме для Візантії. До того ж положення законодавчих актів, виданих західно-римськими імператорами викладені з позицій «візантизму», що найбільш яскраво відобразилося у першій книзі Кодексу Юстиніана [6].

Кодекс Феодосія складався з 16 книг. Перша з них була присвячена джерелам права, 2–5 — приватному праву, 6–15 — публічному, 16 — церковному праву. Отже основна частка змісту Кодексу припадала на публічне право (10 книг з 16, до яких треба додати ще одну, — присвячену питанням церковного права).

Кодекс Юстиніана поділено на 12 книг. Причому, матеріал у них розміщено за іншим концептуальним підходом. Перед усім, впадає у вічі істотне збільшення обсягу матеріалу, який стосується питань приватного права. Йому відведено книги з 2 по 8 (сім з дванадцяти, тобто більше половини загальної кількості). (Для порівняння: у Кодексі Феодосія приватному праву відведено менше 1/3 загального обсягу, у Кодексі Юстиніана — майже 2/3 обсягу). 9 книга присвячена кримінальному праву, 10–12 — адміністративному.

Світоглядний підхід, а точніше його динаміка, знайшли відображення у перенесенні конституцій з питань церковного права з останньої книги у першу. Характеризуючи структуру Кодексу, слід звернути увагу на те, що книги поді-

ляються на титули, останні на конституції, котрі розміщено у хронологічному порядку. Конституція, зазвичай, містить ім'я імператора, котрий її видав, та вказівку на того, кому вона адресована.

Зміст, логіка, а також структура і методика обробки та подачі матеріалу свідчать, як здається, про те, що Кодекс Юстиніана був спробою систематизації, передусім, законодавчих актів з практичною метою створити кодекс чинного, придатного для повсякденного застосування права.

Якщо Кодекс Юстиніана мав характер збірки законів «повсякденного» характеру і загалом ґрунтувався на реаліях та законодавстві Східної Римської Імперії (Візантії), то Дигести мали яскраво виражений давньоримський генезис: практично усі правознавці, чії твори тут були використані, жили у добу принципату.

У Дигестах зібрані були твори 38 чи 39 знавців права [7]. Структурою Дигести у загальному вигляді нагадують Кодекс Юстиніана. Матеріал поділений на 50 книг, які крім 30–32 книг розпадаються на титули. Книга 1 слугує вступом, а також містить загальні положення про право та державу; книги 2–46 присвячені питанням приватного права та слідує системі преторського едикту із значними змінами та доповненнями; книги 47–48 відведені кримінальному праву та процесу; книга 49 — оскарженню, фінансам та військовому праву; остання 50 книга — муніципальному праву та особливим доповненням.

Книги не мають власних найменувань, в той час як титули, на які поділяються книги, опоряджені заголовками, котрі у багатьох випадках відтворюють рубрики «постійного едикту», а також нерідко співпадають з назвами відповідних титулів Кодексу Юстиніана.

Титули, у свою чергу, поділяються на фрагменти, кожен з яких є витягом з одного із творів одного з правників. Специфічною рисою викладу матеріалів в Дигестах є те, що кожен фрагмент починається з вказівки на те, хто є автором витягу і з якого твору.

Поділ Дигест на книги є основним і згадується уже в § 1 Конституції «Deo auctore». Разом з тим, у тій же Конституції (§ 2) передбачено поділ матеріалу Дигест на більші за розміром частини: 1) *Prota* (кн. 1–4) — загальні положення; 2) *De iudiciis* (кн. 5–11) — про речеві позови; 3) *De rebus* (кн. 12–19) — зобов'язальне право; 4) *Umbilicas* (кн. 20–27) — «середина (пуп)» — об'єднує матеріали про заставу, укладення шлюбу, посаг, розлучення та ін.; 5) *De testamentis* (кн. 28–36) — заповіти; 6) без назви (кн. 37–44) — містить, головним чином положення стосовно спадкового права; 7) без назви (кн. 45–50) — може найбільш дивна частина, оскільки надто вже різноманітні положення, що стосуються як приватного (кн. 45–46), так і публічного (кн. 48–50) права (кн. 47 стосується як приватного, так і публічного права).

Особливістю Дигест є, так звані «інтерполяції». Суть їх полягає в тому, що при складанні Дигест за вказівкою Юстиніана I, було зроблено низку правок, змін і доповнень у текстах оригінальних праць римських юристів класичного періоду. Такі зміни і доповнення (інтерполяції) істотно змінили у деяких випадках зміст (а іноді і дух) першоджерел. Це зумовило критичне ставлення

багатьох романістів до Дигест Юстиніана як першоджерела римського права, оскільки багато хто вважав, що в результаті кодифікації з'явилася праця, що відображала дух не стільки римського, скільки візантійського права.

Інтерполяції дійсно являють певну небезпеку помилки при встановленні автентичності положень Дигест римським першоджерелам, однак ця небезпека може бути подолана за допомогою звернення до юридичних пам'яток класичного та післякласичного періоду, що дійшли до нас. Зокрема, такими пам'ятками є праці Павла, Ульпіана, Ватиканська книга фрагментів, співставлення Законів Мойсея та римських і, звичайно — Кодекс Феодосія, складений фактично у добу завершення формування класичного римського права [8].

Від інтерполяцій слід відрізняти глоси, тобто пояснення незрозумілих слів та термінів переписувачами та читачами, що потрапляли в тексти у рукописах та до компіляторів [9].

Інституції займають особливе місце у систематизації Юстиніана. Зі слів самого Юстиніана, вони були покликані слугувати вступним піврічним курсом для студентів, з якого слід починати, щоб підготувати їх до більш поглибленого вивчення римської юриспруденції. Саме слово *Institutiones* означає латиною «елементарні викладення», тобто мова йде про навчальний посібник або, простіше, підручник з римського права.

Хоча роботою по створенню Інституцій займалися Трибоніан, Теофіл та Дорофей, однак написані вони від особи самого Юстиніана. Мабуть, тому, що сам імператор редагував текст, вносячи свої зауваження та думки, що видно із самого тексту Інституцій. Головним джерелом Інституцій Юстиніана — і за структурою, і за змістом — за власним визнанням Юстиніана слугували Інституції Гая. Додатковим джерелом підручника слугували Інституції Флорентіна, Ульпіана та Марціана. Нерідко автори підручника також посилаються на власні конституції Юстиніана, на імператорські конституції Марка Аврелія (II ст. н. е.), Антоніна Пія (II ст. н. е.), співправителів Півночі та Антоніна (II–III ст. н. е.), Зенона (V ст. н. е.) і, нарешті, Юстина (VI ст. н. е.). Достатньо часто зустрічаються посилання на закони XII таблиць, бо Юстиніан взагалі був відомий своєю повагою до цього давнього зводу. Далі зустрічаються посилання на республіканські закони (особливо на закон Аквілія) та деякі сенатус-консульти імператорського часу. Нарешті, зустрічаються посилання на окремих римських юристів: Муція Сцеволу, Сабіна, Папініана та ін. Безперечно, Юстиніан прагнув показати свою освіченість, іноді цитуючи навіть Одиссею Гомера та Енеїду Вергілія.

Інституції складаються з чотирьох книг, які в свою чергу поділяються на титули та параграфи. У першій книзі після римського права та його джерел, даються визначення різноманітних статусів осіб, викладаються інститути сімейного права. У другій книзі розглядаються категорії речей, права власності та володіння, сервітути, а також заповіти. Третя книга розглядає спадкування за законом та зобов'язальне право, в тому числі різноманітні види контрактів та квазі-контрактів. У четвертій книзі викладаються зобов'язання із деліктів, система позовів, преторських інтердиктів, екстраординарний судовий процес та державні злочини.

Кожен з вищезазначених законодавчих актів, що вийшли у, так званий, *Corsus juris civilis* мав не лише особливі джерела, але й своє особливе призначення: популярний виклад засад та основних положень приватного права — Інституції, зібрання вищих досягнень римської правової думки — Дигести, збірка кодифікованих законодавчих актів «повсякденного вжитку, прикладного характеру» — Кодекс [10].

Література

1. Моммзен Теодор. История Рима. Т. 1. — С.Пб.: Наука; Ювента, 1997.
2. Харитонов С. О. История частного права Европы: Східна традиція. — О.: Юрид. л-ра, 2000. — С. 53–56.
3. Моммзен Т. История римских императоров: (По конспектам Себастьяна и Пауля Хепзелей 1882–1886). — С.Пб.: Ювента, 2002.
4. Успенский Ф. И. История Византийской империи / Сост. Т. В. Мальчикова. — М.: Мысль, 1996. — С. 349.
5. Пухап И., Полепак-Акимовская М. Римское право: (Базовый учебник): Пер. с македонского / Под ред. В. А. Томшицова. — М.: Зерцало, 1999. — С. 61.
6. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. — М.: Гос. издат. юрид. лит., 1956. — С. 35–36.
7. Дождев Д. В. Римское частное право: Учеб. для вузов / Под ред. В. С. Пересянца. — М., 1996. — С. 35–36.
8. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. — М., 1960. — С. 30.
9. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — С. 140, 347.
10. Харитонов С. О. Вказ. праця. — С. 78.

УДК 322.24(477).1922”

Г. В. Лаврик,

канд. іст. наук, докторант кафедри історії України ПДПУ.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО НАРОДНУ ОСВІТУ УСРР 1922 р.

Із втіленням у життя декларованих статтями 11, 23, і 53 Конституції України положень, де йдеться про те, що держава сприяє консолідації та розвитку історичної свідомості, релігійній самобутності народу, забезпечує вільний і всебічний розвиток освіти, тісно пов'язане вирішення питання про форму, в якій має проводитися ознайомлення з культурно-релігійною спадщиною через систему навчальних закладів.

Пошук умов, що сприяли б, з одного боку, реалізації конституційного права на світський характер освіти в державній школі, а з другого боку, — формуванню суспільної моральності і духовності, потребує звернення до досвіду багатовікового практикування віри в заданих державою церкві рамках, у тому числі і протягом десятиріч її виживання в суто атеїстичному оточенні. Основна